

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.64>

ОПІКА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Заборовський В.В.,

*професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5845-7535>*

Заборовська С.В.,

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 013 «Початкова освіта»
Ужгородського національного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-2365-3379>*

Заборовський В.В., Заборовська С.В. Опіка дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах війни: соціально-правовий аспект.

У межах даної статті розкривається соціально-правова природа інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування через призму дослідження економічних, соціально-політичних та інших чинників, які негативно впливають на збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, які є одними з найуразливіших та беззахисних категорій цивільного населення.

Аргументується позиція за якою, протягом останніх років Україна стикається з багатьма соціально-політичними, економічними та іншими чинниками, які негативно впливають на її можливість забезпечити належний соціальний захист свого населення, особливо дітей. Звертається увага на те, що поряд із звичайними, традиційними чинниками останніх десятиліть (асоціальна поведінка батьків, їх алкоголізм та наркоманія, проблеми з працевлаштуванням, економічна нестабільність, трудова міграція батьків, низький рівень морального, духовного життя, особливо молодого покоління, що проявляється у збільшенні кількості розлучень, народженні позашлюбних дітей внаслідок знецінення інститутів шлюбу та сім'ї тощо), на значне погіршення соціального становища с дітей, без сумніву, відіграли військові дії.

У статі також розкриваються позиції науковців щодо можливостей подолання таких негативних чинників, зокрема шляхом належного забезпечення соціально-психологічних потреб дітей, що позбавлені батьківського піклування. Робиться висновок, з одного боку, щодо необхідності вироблення надійного механізму психологічної допомоги таким дітям, що вимагає від держави комплексного, полісистемного підходу до надання їм такої, особливо тим дітям, які отримали психологічну травму від війни задля подолання її наслідків, а з іншого – за жодних умов держава не повинна зволікати з процесом формування такого механізму.

Ключові слова: опіка та піклування; діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; соціальний захист дітей в умовах війни; соціально-психологічні потреби; механізм психологічної допомоги дітям.

Zaborovskyy V.V., Zaborovska S.V. Guardianship of children deprived of parental care in war conditions: social and legal aspect.

Within the scope of this article, the socio-legal nature of the institution of guardianship of children deprived of parental care is revealed through the prism of the study of economic, socio-political and other factors that negatively affect the increase in the number of orphans and children deprived of parental care, who are among the most vulnerable and defenseless categories of the civilian population.

The position is argued according to which, in recent years, Ukraine has been faced with many socio-political, economic and other factors that negatively affect its ability to ensure proper social protection

of its population, especially children. Attention is drawn to the fact that along with the usual, traditional factors of recent decades (antisocial behavior of parents, their alcoholism and drug addiction, problems with employment, economic instability, labor migration of parents, low level of moral and spiritual life, especially of the younger generation, which is manifested in the increase the number of divorces, the birth of children out of wedlock as a result of the devaluation of the institutions of marriage and family, etc.), without a doubt, military actions played a role in the significant deterioration of the social situation of children.

The article also reveals the positions of scientists regarding the possibilities of overcoming such negative factors, in particular by providing adequate social and psychological needs of children deprived of parental care. A conclusion is drawn, on the one hand, regarding the need to develop a reliable mechanism of psychological assistance for such children, which requires the state to take a comprehensive, multisystem approach to providing it to them, especially to those children who received psychological trauma from the war in order to overcome its consequences, and on the other hand, for under no circumstances should the state delay the process of forming such a mechanism.

Key words: custody and care; orphans; children deprived of parental care; social protection of children in conditions of war; socio-psychological needs; mechanism of psychological assistance to children.

Актуальність теми. Україна на конституційному рівні закріпила положення, за якими вона є демократичною, соціальною та правовою державою (ст. 1), а людина, її життя, недоторканість та безпека, її честь та гідність є найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Тож проголосивши себе соціальною державою, а людину найвищою соціальною цінністю, держава повинна забезпечувати й належні механізми соціального захисту населення, зокрема дітей, особливо тих, які позбавлені батьківського піклування, які без будь-якого сумніву є однією із найуразливіших верств населення. Проблема охорони дитинства, реалізація права дитини на її виховання в сім'ї є надважливою на всіх етапах становлення та розвитку нашої держави [1; 2]. Ще більшої актуальності вона набуває в умовах збройної агресії росії проти нашої держави.

Аналіз наукових публікацій. Проблеми соціального захисту дітей, які позбавлені батьківського піклування, особливо в умовах війни, були предметом досліджень ряду науковців. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти даної проблематики доцільно виокремити праці В. Андрєєвої, Л.Ю. Бельо, Л.І. Відніченко, Г.М. Грабовської, А.Д. Дрозд, В.В. Кузьміна, М. Миколюка, О.В. Літвінової, Є. Пліско, Л.М. Токарчук, Я.І. Тростянчук, Ю. Штокалюка, І.А. Яницької та інших.

Метою даної статті є розкриття сутності інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування через призму дослідження насамперед соціально-правових проблем захисту таких дітей в умовах війни, яку розпочала рф проти нашої держави. Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: проаналізувати економічні, соціально-політичні та інші чинники, які негативно впливають на збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; розкрити позиції науковців щодо можливостей їх подолання, зокрема, щодо вироблення механізму психологічної допомоги дітям, які позбавлені батьківського піклування тощо.

Виклад основного матеріалу. На жаль, протягом останніх років Україна стикається з багатьма соціально-політичними, економічними та іншими чинниками, які негативно впливають на її можливість забезпечити належний соціальний захист свого населення, особливо дітей. Такі чинники впливають і на збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Серед основних чинників, які, за твердженням Я.І. Тростянчук, впливають на збільшення кількості такої категорії дітей, поряд з традиційними (алкоголізм та наркоманія у батьків, їх асоціальна поведінка), можна виділити й ті, що пов'язані з періодом проведення активних реформ в суспільстві (безробіття, бідність, зростання злочинності, економічна нестабільність) [3, с. 137]. Складна соціально-економічна та військово-політична ситуація в Україні призводить до поширення феномену сирітства, кількість якого неухильно зростає в останні десятиліття внаслідок розшарування суспільства, поява значної кількості біженців, збільшення числа батьків з маргінальними асоціальними проявами поведінки тощо [4, с. 4]. До об'єктивних причин поширення явищ дитячого сирітства Є. Пліско та В. Тищенко відносять також кризу інституту сім'ї, зростання кількості розлучень, зменшення цінності шлюбу та дітей, а також збільшення неповних сімей та позашлюбних народжень [5, с. 45].

В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу позиція й А.Д. Дрозд, за якою сучасне сирітство як соціальне явище має тісний зв'язок з дитячою бездоглядністю, внаслідок не тільки переселення з небезпечних регіонів, але й через масову трудову міграцію батьків, зокрема, внаслідок скрутного їх матеріального становища (насамперед це стосується західного регіону, а найбільше таких дітей у Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях), що має негативний), внаслідок чого діти все частіше починають прогулювати школу, стають агресивнішим, скоюють дрібні правопорушення та є більш схильними до втягнення їх до алкоголізму та наркоманії [6, с. 419]. Такий чинник деякі науковці розглядають як міграційне сирітство розуміючи під ним дітей трудових мігрантів, які не виконують взагалі або ж, у зв'язку з тривалою відсутністю, частково виконують свої обов'язки щодо виховання своїх дітей [5, с. 44-45].

Низький економічний та духовний рівень життя, проблеми з працевлаштування, не володіння молодим покоління, яке одружується та народжує дітей навиками свідомого й відповідального ставлення до виконання обов'язків батьків, на переконання Л.І. Відніченко, є причиною невтішної статистики щодо кількості дітей, які залишаються без батьківського піклування (кожен рік в Україні близько 9-10 тис. дітей залишаються без опіки батьків). Вона зазначає, що після перемоги, на жаль, ситуація буде ще складнішою, а тому проблема наслідків депривації серед таких дітей має розміри державної проблеми [7, с. 198].

Невтішною в Україні була і статистика щодо кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування й до 2014 року. Ще більше на зростання кількості таких дітей вплинули загарбницькі дії РФ, які спочатку призвели до проведення антитерористичної операції на сході України, а потім 24 лютого 2022 року переросли в повномасштабне вторгнення росії на територію України. Так, за даними Національної соціальної сервісної служби України у період з початку військових дій РФ до 1 квітня 2023 року було виявлено понад 8500 дітей, які залишилися з різних причин без батьківського піклування в умовах війни, з яких майже 1500 стали сиротами. На жаль, ці події мали негативний вплив і на кількість усиновлених дітей з інтернатів та дитячих будинків (якщо за 2014 рік було усиновлено 1358 дітей, то за 2022 рік та перший квартал 2023 – лише 435 [8]).

Як зазначає І.А. Яніцька, військова агресія, з одного боку, стала причиною понівечення доль тисяч українських дітей, занурила їх у вир страждань, болю та невизначеності, а з іншого – породила нові виклики у сфері захисту прав дітей, особливо тих, що залишилися без батьківського піклування в умовах війни [9, с. 797]. Як слушно відмічає вчена, такий стан речей потребує оперативної реакції законодавця щодо вироблення нових правових норм на належне врегулювання влаштування дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування у важких, критичних умовах сьогодення. Поділяють таку позицію Л.Ю. Бельо та О.О. Тарантасва акцентуючи увагу на тому, що через війну в Україні суттєво збільшилася кількість дітей, батьки яких загинули або ж про їхню долю і місце перебування нічого невідомо, і такі діти стали сиротами або ж були позбавлені батьківського піклування [10, с. 678]. Сім'ї у сучасних українських реаліях, як слушно зазначає С. Миколюк, потерпають від бойових дій на території України, внаслідок чого спостерігається сплеску такого явища як сирітство [11, с. 62].

Слушною є і позиція Г.М. Грабовської та А.М. Лисюк, які відмічають, що військова діяльність поряд із супутніми наслідками (збільшення безробіття та зниження економічної активності, знищення та руйнування міст і сіл), призводять й до погіршення соціальної ситуації дітей. Нерідко діти, які втратили батьків у війні потрапляють до системи інтернатного утримання, де далеко не завжди може бути забезпечити повне задоволення потреб таких дітей, що має негативні наслідки для фізичного та психологічного здоров'я дітей та безпосередньо впливає на їх майбутнє [12, с. 82], а держава не надає цьому достатньої уваги, забуваючи, що належне виховання дітей-сиріт, та дітей позбавлених батьківського піклування повинно бути пріоритетом для будь-якої держави, в тому числі й умовах війни.

Поряд із проблемою забезпечення функціонування та контролю за розвитком і навчанням дітей, зокрема, тих які перебувають у прийомних сім'ях (враховуючи, що багато закладів освіти було зруйновано за час), однією із найважливіших проблем є і психологічна травма від війни у дітей та її наслідки, що вимагає від держави вироблення належного механізму надання таким дітям психологічної допомоги задля створення належних умов майбутньої їх адаптації в соціумі та розвитку як особистості [13, с. 108].

Вироблення механізму психологічної допомоги дітям, які позбавлені батьківського піклування вимагає від держави комплексного підходу до його формування. Так, Л.М. Токарчук звертає увагу

на необхідність концепції полісистемної турботи відносно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що передбачає як поєднання державної, громадської та приватної діяльності щодо охорони та захисту прав і інтересів дітей, так і сприяння добробуту дітей, можливості реалізації їх життєвого і творчого потенціалу. Така концепція, на думку вченої, повинна базуватись на: пріоритетності сімейної форми виховання дитини та збереженні традиційних сімейних цінностей; поліпшенні умов та підвищенні якості життя сімей; підвищенні ролі сім'ї та захисту дітей у суспільстві; профілактиці, запобіганні та подоланні сімейного неблагополуччя та охороні кожної дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування [14, с. 10]. Подібної позиції дотримуються й інші науковці [15].

При цьому, як зазначають науковці та практики, держава не повинна зволікати з процесом формування такого механізму. На одну з таких причин звертають увагу А.С. Пожарницька-Чапенко та О.В. Літвінова, оскільки тривале незадоволення дитиною рівнем своєї безпеки, емоційних контактів чи ставлення до нього може сприяти виникненню феномену так званої «сирітської хвороби», що може потягнути за собою проблеми фізіологічного, соціального та психологічного характеру (розвиток негативних рис характеру (заздрість, замкнутість, недовіра, агресивність, егоїзм, впертість), проблеми з мріями та бажаннями, обмеження кругозору, зниження пізнавальної діяльності тощо), які з часом тільки ускладнюються [16, с. 59-60]. Такі діти схильні до психосоматичних розладів, страждають від головних та серцевих болів [17], а також мають процеси відставання в інтелектуальній та емоційній сфері, у психологічному розвитку та мотиваційній сфері. Ефективним способом допомоги таким дітям, на думку вищевказаних науковців, є арт-терапія яка допоможе підвищити занижену самооцінку, побороти комплекси, почуття провини, тривоги, сорому та належним чином відображати свої емоції, а також сформуванню позитивний сімейний досвід та відчути свою потрібність та незалежність. Така допомога повинна здійснюватися на основі врахуванням вікового критерію та рівня психічного розвитку дитини, а основними її напрямками може стати психологічна діагностика (консультування) заниженої самооцінки, розвиток адаптаційних здібностей у дитини та навчання навичкам конструктивної взаємодії, а також корекція негативних її емоційних станів [16, с. 60].

На наболілу проблему інтеграції дітей-сиріт та дітей-позбавлених батьківського піклування в суспільство звертає увагу й В.В. Кузьмін, вказуючи, що такі діти мають, зокрема, занижені стартові можливості, внаслідок чого є слабким їх інтеграційний потенціал у суспільство. Науковець акцентує на необхідності створення державою умов отримувати освіту на безкоштовній основі у середніх та вищих навчальних закладах. Поряд із проблемою щодо здобуття освіти, як умови інтеграції таких дітей у суспільство, автор наводить й інші, а саме: житлово-побутові (відсутність зазвичай власного житла та перспектив отримати його від держави); сімейно-побутові (складні взаємини з біологічними батьками та іншими близькими родичами); соціально-економічні (відсутність в таких осіб можливості самостійно заробляти гроші, навичок заощаджувати кошти та розумно їх витратити) та соціально-психологічні (базуються на складності входження в нове соціальне середовище, зважаючи на специфічні особистісні риси характеру дітей-сиріт) тощо [4, с. 7].

Однією із значних проблем забезпечення належних умов щодо опіки дітей, які позбавлені батьківського піклування є те, що значна частина її забезпечується за допомогою діяльності інтернатних закладів, на які покладені насамперед функції утримання, виховання, а також навчання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського виховання. Слід не забувати, що багато таких інтернатних закладів було знищено або ж пошкоджено чи вони взагалі на сьогодні знаходяться на тимчасово окупованій території. Ще однією глобальною є проблема вимушеної депортації українських дітей, значну частку яких становлять діти-сироти, на територію рф та подальше їх усиновлення її громадянами. Віцепрем'єр-міністерка І. Верещук повідомила, що на 1 червня 2023 року, з початку повномасштабного вторгнення рф було депортовано понад 20 тис. українських дітей, понад 4,5 тис. з яких мають статус сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування [18].

Внаслідок військової агресії рф проти нашої держави, було прийнято рішення про тимчасове влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування в прийомні сім'ї чи дитячі будинки сімейного типу (або ж за спрощеною процедурою від опіку або піклування родичів) насамперед задля організації соціального захисту як дітей, батьки яких загинули (проте відсутні свідоцтва про смерть) та, у яких відсутні найближчі родичі, так і відносно дітей, батьки чи близькі родичі яких

не виходять на зв'язок, поранені в лікарнях, або ж перебувають під завалами чи в місцях активних обстрілів [19]. Слід також відмітити, що 7 березня 2023 року до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій» [20] були внесені зміни щодо обов'язкової евакуації в примусовий спосіб дітей з батьками або іншими законними представниками, які перебувають у зоні збройних конфліктів та воєнних дій, що здійснюється за супроводом одного з батьків (або іншого законного представника), відмова яких від такої евакуації не допускається. Також ще за рік до цього, Урядом було ухвалене рішення (розроблене Координаційним штабом з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану) щодо посилення контролю в умовах воєнного стану за дотриманням прав дітей з вразливих категорій, що були евакуйовані в межах України або за її межі [21].

Не вдаючись до детального дослідження такого явища як депортація та її негативних наслідків, оскільки воно потребує окремої наукової розвідки, слід констатувати, що депортація українських дітей є черговим цинічним військовим злочином росії проти людяності, який порушує всі можливі міжнародні акти, що стосуються захисту прав дітей (зокрема, ст. 11 Конвенції про права дитини покладає обов'язок вживати заходів для боротьби з незаконним переміщенням та неповерненням дітей із-за кордону).

Висновки. Проблема охорони дитинства насамперед, в аспекті реалізації права дитини на виховання в сім'ї, є надважливою на всіх етапах становлення та розвитку нашої держави. Ще більш актуальною вона стає в умовах військового стану, оскільки однією з найуразливіших та незахисних категорій цивільного населення є діти та підлітки, особливо ті, що позбавлені батьківського піклування.

Протягом останніх років Україна стикається з багатьма соціально-політичними, економічними та іншими чинниками, які негативно впливають на її можливість забезпечити належний соціальний захист свого населення, особливо дітей. Так, поряд із звичайними, традиційними чинниками останніх десятиліть (асоціальна поведінка батьків, їх алкоголізм та наркоманія, проблеми з працевлаштуванням, економічна нестабільність, трудова міграція батьків, низький рівень морального, духовного життя, особливо молодого покоління, що проявляється у збільшенні кількості розлучень, народженні позашлюбних дітей внаслідок знецінення інститутів шлюбу та сім'ї тощо), на значне погіршення соціального становища дітей, без сумніву, відіграли військові дії.

Збройна агресія РФ проти України, поряд із супутніми наслідками (збільшення безробіття та зниження економічної активності, знищення та руйнування міст і сіл, в тому числі багатьох закладів освіти та виховання дітей), породила нові виклики у сфері захисту прав дітей, особливо тих, що залишилися без батьківського піклування в умовах війни. Навіть у таких складних умовах держава не повинна забувати, що належне виховання дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування є її пріоритетом завданням, що потребує оперативних, виважених дій щодо відповідного забезпечення сімейних, житлових, освітніх, соціально-побутових та інших потреб таких дітей. Важливим є і забезпечення соціально-психологічних потреб, що потребує вироблення надійного механізму психологічної допомоги дітям, які позбавлені батьківської опіки та вимагає від держави комплексного, полісистемного підходу до надання такої допомоги дітям насамперед тим, які отримали психологічну травму від війни задля подолання її наслідків, та за жодних умов держава не повинна зволікати з процесом формування такого механізму.

Список використаних джерел:

1. Заборовський В.В., Заборовська С.В. Історичні витоки інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування до часів проголошення незалежності Україні *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 20–26. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.2>.
2. Заборовський В.В., Заборовська С.В. Інститут опіки та піклування в період перебування українських земель під владою російської імперії. *Actual problems of science, education and technology in modern conditions: abstracts of the International scientific-practical conference (Aarhus (Denmark), August 15, 2023)*. Aarhus: Scholarly Publisher ICSSH, 2023. С. 30-31.
3. Тростяничук Я.І. Сімейний патронат у системі захисту і підтримки дітей, позбавлених батьківського піклування: сутність та особливості. *Magisterium: збірник статей здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня за матеріалами студентського науково-практичного круглого столу (м. Тернопіль, 3 грудня 2020 року)*. Тернопіль: Вектор, 2020. С. 136–144.

4. Кузьмін В.В. Теоретичний аналіз проблеми інтеграції у суспільства дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: соціально-психологічний аспект. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*, 2017. №1. С. 3–8.
5. Пліско Є., Тіщенко В. Аналіз сучасного стану соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2022. № 17. С. 42–51.
6. Дрозд А.Д. Проблема сирітства в Україні: основні причини. *Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: зимові диспути: тези доповідей I Міжнародної науково-практичної інтернет конференції* (м. Дніпро, 6-7 лютого 2020 р.). Дніпро, 2020. Т. 1. С. 417–421.
7. Відніченко Л.І. Проблема психічної депривації дітей, які залишилися без батьківського піклування. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості* : зб. наук праць за матеріалами VIII Усеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Херсон, 07 квітня 2023 р.). Херсон: ХДУ, 2023. С. 197–202.
8. Штокалюк Ю. Війна і сирітство: скільки дітей в Україні залишилися без батьків та як змінився рівень їхнього усиновлення. *Юридична газета*. 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/viy-na-i-siritstvo-skilki-ditey-v-ukrayini-zalishilisya-bez-batkiv-ta-yak-zminiv-sya-riven-yih-nogo-usi.html>.
9. Яніцька І.А. Встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття*» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 797–801.
10. Бельо Л.Ю., Тарантаєва О.О. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах війни в Україні. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття*» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.): у 2 т. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 678–681.
11. Миколюк С. Сирітство в Україні в умовах війни: соціальна робота та соціальна допомога. *Ввічливість. Humanitas*, 2022. № 3. С 61–68.
12. Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування під час військових дій. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 2. С. 80–84.
13. Грабовська Г. М., Галатенко К.В. Приймальна сім'я як форма опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування: виклики сьогодення. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2022. Вип. 2 (63). С. 106-112.
14. Токарчук Л.М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 512 с.
15. Сімейне право України: підручник / С.Б. Булеца, В.В. Заборовський, В.Г. Фазикош та ін.; за ред. С.Б. Булеци, В.Г. Фазикоша. К.: Знання, 2015. 375 с.
16. Літвінова О.В., Пожарницька-Чапенко А.С. Психологічна допомога дітям, позбавленим батьківської опіки. *Ольвійський форум – 2022: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі*: збірник тез XVI Міжнар. наук. конф. (м. Миколаїв, 24 червня 2022 р.). Миколаїв: Вид-во Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2022. С. 58–62.
17. Соціалізація дітей-сиріт. URL: <https://sirotstvy.net/ua/mentoring/the-experience-of-other/sotsializatsiya-ditey-sirit-l-vigotskiy>.
18. Андреева В. РФ депортувала понад 4,5 тисячі українських сиріт та дітей без батьківського піклування – І. Верещук. 2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/06/1/254606>.
19. Діти, які залишилися без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання. 2022. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21593.html?PrintVersion>.

20. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. *Офіційний вісник України*. 2013. № 92. Ст. 23.
21. Уряд посилив контроль під час воєнного стану за дотриманням прав дітей з вразливих категорій, евакуйованих всередині України або за її межі. 2022. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21816.html>.